

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 30 (2009)

Δελτίον ΧΑΕ 30 (2009), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Ηλία Κόλλια (1936-2007)

Ο γλυπτός διάκοσμος του Ανδρομονάστηρου Μεσσηνίας

Σωτήρης ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ

doi: [10.12681/dchae.643](https://doi.org/10.12681/dchae.643)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ Σ. (2011). Ο γλυπτός διάκοσμος του Ανδρομονάστηρου Μεσσηνίας. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 30, 129–140. <https://doi.org/10.12681/dchae.643>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Ο γλυπτός διάκοσμος του Ανδρομονάστηρου
Μεσσηνίας

Σωτήρης ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ

Περίοδος Δ', Τόμος Λ' (2009) • Σελ. 129-140

ΑΘΗΝΑ 2009

Ο ΓΛΥΠΤΟΣ ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ ΤΟΥ ΑΝΔΡΟΜΟΝΑΣΤΗΡΟΥ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ*

Στο κέντρο σχεδόν του Νομού Μεσσηνίας, ανάμεσα στις εύφορες κοιλάδες που σχηματίζονται μεταξύ του Ταΰγετου και των βουνών της Κυπαρισσίας, υψώνεται η Ιθώμη, βουνό απότομο και δύσβατο. Στους πρόποδες του, νότια του αρχαιολογικού χώρου της αρχαίας Μεσσηνίας και κοντά στο χωριό Μαγγανιακός, είναι κτισμένη η μονή της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος, γνωστή ως «Ανδρομονάστηρο», που αποτελεί ένα από τα σπουδαιότερα μεσοβυζαντινά μνημεία της περιοχής. Κατά μία εκδοχή πήρε αυτή την ονομασία για να ξεχωρίζει από τη γειτονική, γυναικεία, βυζαντινή μονή της Ζωοδόχου Πηγής Σαμαρίνας¹. Αναφέρεται όμως και ως «Ανδριομονάστηρο»², «Ανδρικομοναστήρι»³ ή «Ανδρονικομονάστηρο»⁴.

Σύμφωνα με παλαιά τοπική παράδοση, την οποία αναφέρουν οι μελετητές του μνημείου Στ. Οικονομάκης, Αθ. Πετρίδης⁵ και Ν. Βέης⁶, η μονή είναι κτίσμα του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β΄ του Παλαιολόγου (1282-1328). Ο ίδιος φέρεται να έκτισε και υδραγωγείο στην Ανδρούσα (πιθανώς το κτίσμα που βρίσκεται ανατολικά της μονής). Σε σιγίλλιο του 1612, απολυθέν από τον πατριάρχη Νεόφυτο Β΄, αναφέρονται εργασίες ανέγερσης από τον μοναχό Άνθιμο⁷.

Η μονή κατ' αρχάς ανήκε στην παλαιά επισκοπή της Ανδρούσης. Επίσημη αναφορά της επισκοπής Ανδρούσης έχουμε το 1292 σε χρυσόβουλλο του Ανδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου⁸, όπου αναφέρεται ότι προστίθενται οι επισκοπές της Ανδρούσης, της Μεθώνης και της Κορώνης στη μητρόπολη Μονεμβασίας, στην οποία ήδη ανήκαν οι επισκοπές Κυθηρίας, Έλους, Μαΐνης, Ρέοντος και Ζεμενών. Έκτοτε η επισκοπή Ανδρούσας υπάγεται στη μητρόπολη Μονεμβασίας, την ιστορική πορεία της οποίας ακολουθεί συνεχώς μέχρι την Επανάσταση, αλλά και μετά⁹. Όταν επί Όθωνος ανακηρύχθηκε ανεξάρτητη η Εκκλησία της Ελλάδος, η Ανδρούσα ήταν έδρα της επισκοπής Μεσσηνίας, από την οποία προήλθε η Ιερά Μητρόπολη Μεσσηνίας. Σήμερα η Ανδρούσα σώζει από το βυζαντινό παρελθόν της το ερειπωμένο φρούριο, το, επίσης ερειπωμένο, υδραγωγείο, το ναό του Αγίου Γεωργίου¹⁰ που είναι αλλοιωμένος και τα δύο βυζαντινά μοναστήρια, της Σαμαρίνας και του Ανδρομονάστηρο. Από το 1780 η μονή, μετά την καταστροφή της κατά την επανάσταση του 1769, σύμφωνα με σιγίλλιο του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Σωφρονίου¹¹, παρέμεινε μετόχιο της μονής Σινά έως το 1929, οπότε η περιουσία της απαλλοτριώθηκε και η μο-

* Η εργασία αυτή παρουσιάστηκε για πρώτη φορά στο *Εικοστό Έκτο Συμπόσιο της ΧΑΕ*, Αθήνα 2006, 15-16. Η ευκαιρία της μελέτης του γλυπτού αυτού συνόλου δόθηκε με αφορμή τη μελέτη αποκατάστασης του μνημείου, που μας ανατέθηκε από τη Νομαρχία Μεσσηνίας. Ευχαριστώ την Ασπασία Κούρεντα-Ραπτάκη, αρχαιολόγο, για τη συμβολή της στο ιστορικό μέρος της μελέτης. Τα σχέδια αποτύπωσης των μελών εκπονήθηκαν με μεγάλη προσοχή από την αρχιτέκτονα Βασιλική-Ελένη Καμηλάρη.

¹ Δ. Δουκάκης, *Εκκλησιαστικός Φάρος* 9 (1912), 341.

² Στ. Οικονομάκης, *Τά σωζόμενα Ίθώμης Μεσσηνίας*, Αθήνα 1879, 53.

³ G. Millet, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, Παρίσι 1916, 146, σημ. 2 και σ. 192.

⁴ Οικονομάκης, ό.π.

⁵ Αθ. Πετρίδης, «Περί τῶν ἐν Μεσσηνίᾳ μεσαιωνικῶν πόλεων

Ἀνδρούσης καὶ Νησίου», *Παργασσός* I (1886), 7.

⁶ Ν. Βέης, «Χριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ Μεσσηνίας», *ΔΙΕΕ* 6 (1901), 372-396.

⁷ Ν. Σάθας, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. Γ', Βενετία 1872, 558.

⁸ Γ. Ράλλης - Μ. Ποτλής, *Σύνταγμα τῶν θεῶν καὶ ἱερῶν Κανόνων*, τ. Ε', *Ἀποφάσεις συννοδικαὶ καὶ διατάξεις τῶν Κωνσταντινουπόλεως Ἀρχιεπισκόπων καὶ Πατριαρχῶν ἔτι δὲ νεαραὶ διατάξεις τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων*, Αθήνησι 1855, 338, καθώς και F. Miklosich - I. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, τ. Π, Βιέννη 1887, 155-161.

⁹ Πετρίδης, ό.π., 18.

¹⁰ Χ. Μπούρας, «Ο Ἅγιος Γεώργιος Ἀνδρούσης», *Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὁρλάνδον*, τ. Β', Αθήνα 1966, 270-285.

¹¹ Μ. Φερέτος, *ΘΗΕ* 2, 707.

νή προσαρτήθηκε ως μετόχι στη γειτονική μονή Βουλκάνου¹², στην οποία ανήκει μέχρι σήμερα.

Το συγκρότημα των κτισμάτων της μονής είναι ένα ενδιαφέρον αρχιτεκτονικό σύνολο με φρουριακό χαρακτήρα. Αποτελείται από το καθολικό στο νοτιανατολικό τμήμα του περιβόλου, τα κελλιά και τους πύργους στα βόρεια και τα δυτικά, και από τον τοξωτό πυλώνα που ήταν η από βορρά παλαιά είσοδος της μονής. Σήμερα η είσοδος γίνεται από τη βόρεια πλευρά, ενώ υπάρχει και βοθητική είσοδος στη νότια.

Το καθολικό της μονής, αφιερωμένο στη Μεταμόρφωση του Σωτήρος, είναι δημοσιευμένο αρχικά από τον Φ. Βερσάκη¹³, παλαιότερα από τον Κ. Καλοκύρη¹⁴ και τελευταία από τον Χ. Μπούρα¹⁵. Αποτελείται από έναν εγγεγραμμένο σταυροειδή τετρακίονιο πυρήνα, που ανήκει τυπολογικά στους ημισύνθετους ή μεταβατικούς ναούς με τριμερή νάρθηκα που φαίνεται να ανήκει στην ίδια οικοδομική φάση. Στο κέντρο του υψώνεται κομπός αθηναϊκού τύπου τρούλλος με ψηλό τύμπανο. Σε μεταγενέστερη εποχή προσκολλήθηκε μία ακόμα πτέρυγα στα βόρεια, που απολήγει σε παρεκκλήσιο, και ένας εξωνάρθηκας στα δυτικά, που συμπληρώνεται με ένα τμήμα στη νότια πλευρά του κυρίως ναού. Ο αρχικός ναός χρονολογήθηκε από τους παραπάνω μελετητές στα τέλη του 12ου αιώνα. Ωστόσο, βαριά επιχρίσματα δεν επιτρέπουν την ακριβέστερη χρονολόγηση ούτε του ναού ούτε, πολύ περισσότερο, των προσκτισμάτων.

Στο ναό βρίσκονται εντοιχισμένα γλυπτά μέλη που ανήκουν γενικά στη μέση βυζαντινή εποχή. Ορισμένα από αυτά έχουν επισημανθεί¹⁶, αλλά χωρίς να δημοσιευθούν συστηματικά.

Α'. Σώζονται συνολικά εννέα μέλη, τμήματα γλυπτού διακόσμου από υπόλευκο μάρμαρο, συγγενή χρονικά και μορφολογικά μεταξύ τους. Είναι ενσωματωμένα στο άνω μέρος των κτιστών τέμπλων του κυρίως ναού και του βόρειου, μεταγενέστερου, παρεκκλησίου της Αγίας Αικατερίνης, καθώς και στη βάση του δίλοβου

παράθυρου της κεντρικής αψίδας του βήματος. Για το λόγο αυτό μόνο η πρόσθια όψη είναι εμφανής και είναι δύσκολο να τεκμηριωθούν οι άλλες τους διαστάσεις.

1. Επιστύλιο τέμπλου (Εικ. 1, 2 και 4). Βρίσκεται εντοιχισμένο στο άνω μέρος του κτιστού, μεταγενέστερου τέμπλου του κυρίως ναού, κάτω από το μέλος υπ' αριθ. 2. Έχει συνολικό μήκος 2,20 και ύψος 0,19 μ., και αποτελείται από έντεκα διάχωρα. Από την απόλυτα συμμετρική διάταξή του το μέλος αυτό φαίνεται να είναι ακέραιο. Ωστόσο, έχει υποστεί φθορές και όλα τα προεξέχοντα στοιχεία του έχουν απομνηθεί. Η θέση των απομνηθειών καλύφθηκε με ακαλαίσθητο μαύρο χρώμα.

Στο κεντρικό διάχωρο βρίσκεται φυλλοφόρος σταυρός με ελαφρώς πεπλατυσμένες κεραιές. Το προεξέχον κιβώριο, που ασφαλώς τον περιέβαλλε, έχει καταστραφεί¹⁷. Εκατέρωθεν αναπτύσσονται δύο συμμετρικά διάχωρα με ιδιόρρυθμο κόσμημα. Αποτελείται από συμπλεκόμενους τριταινωτούς πλοχιμούς που σχηματίζουν αστερόσχημο κόσμημα το οποίο μοιάζει με το γνωστό θέμα των λημνίσκων. Η μορφή δεν είναι συνηθισμένη, ωστόσο εμφανίζεται με ελαφρές παραλλαγές στο επιστύλιο του τέμπλου του Αγίου Δημητρίου στον Μυστρά, που είναι σε δεύτερη χρήση, σε δύο σημεία, στο βήμα¹⁸ και στο διακονικό¹⁹. Η εκτέλεση του θέματος είναι σχετικά αδέξια, σε αντίθεση με άλλα διακοσμητικά θέματα, που θα δούμε παρακάτω. Τα δύο επόμενα διάχωρα εκατέρωθεν, που πιθανότατα περιείχαν έξεργα στοιχεία, είναι τελείως κατεστραμμένα.

Στα δύο επόμενα διάχωρα σχηματίζονται συμμετρικά εκατέρωθεν μεγάλοι ταινιωτοί ισοσκελείς σταυροί από τριπλή ταινία που πλέκεται ψαθωτά με τετράγωνο. Τα διάκενα που σχηματίζονται στις τέσσερις γωνίες γεμίζουν από τέσσερα καρδιάσχημα ανθέμια όρθια, κατά μήκος των διαγωνίων. Το θέμα είναι, φαίνεται, αρκετά συνηθισμένο. Με αφετηρία τα παλαιότερα χρονολογημένα παραδείγματα το συναντούμε σε μαρμάρινη πλάκα προσκυνηταρίου στο παρεκκλήσιο της Παναγίας

¹² Οικονομάκης, ό.π., 55.

¹³ Φ. Βερσάκης, «Μεσοηνίας βυζαντινοί ναοί», *ΑΕ* 1919, 89.

¹⁴ Κ. Καλοκύρης, *Βυζαντινά εκκλησία της Ήρας Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Θεσσαλονίκη 1973, 85-109.

¹⁵ Χ. Μπούρας - Α. Μπούρα, *Η έλλαδική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*, Αθήνα 2002, 64-65 (στο εξής: *Έλλαδική ναοδομία*).

¹⁶ Καλοκύρης, ό.π., 92. Μπούρας - Μπούρα, *Έλλαδική ναοδομία*, 65. Επίσης αναφορά γίνεται στο άρθρο του Γ. Πάλλη, «Νεότερα

για το εργαστήριο γλυπτικής της Σαμαρίνας (τέλη 12ου-αρχές 13ου αι.)», *ΔΧΑΕΚΖ'* (2006), 91-99.

¹⁷ Για συλλογή σχετικών παραδειγμάτων βλ. Μπούρας - Μπούρα, *Έλλαδική ναοδομία*, 551-552.

¹⁸ Γ. Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος. Η Μητρόπολη του Μυστρά*, Αθήνα 2002, 81, πίν. 56β (στο εξής: *Άγιος Δημήτριος*).

¹⁹ Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 82, πίν. 59α.

Εικ. 1. Καθολικό Ανδρομονάστηρου. Άποψη του τέμπλου.

στη μονή του Οσίου Λουκά²⁰. Από τα πλησιέστερα παραδείγματα αναφέρουμε το επιστύλιο της πρόθεσης στη γειτονική Σαμαρίνα, εκατέρωθεν του κεντρικού μεταλλίου²¹ (χωρίς όμως τα γωνιακά ανθέμια), το κατώτερο επιστύλιο του τέμπλου, σε δεύτερη χρήση, του βήματος του Αγίου Δημητρίου στον Μυστρά²² (με ημιανθέμια στις γωνίες), το επιστύλιο του ναού της Κοιμήσεως στο Καστανοχώρι²³, ενώ παρόμοιας τεχνοτροπίας κόσμημα εμφανίζεται στο σημαντικότερο μνημείο της περιοχής, στη Μεταμόρφωση Σωτήρος Χριστιάνων²⁴ στην Τριφυλία.

Τα παραπάνω πλαισιώνονται από δύο εν μέρει κατεστραμμένα τμήματα. Αρχικά φαίνεται ότι υπήρχαν μεγάλα ανακαμπτόμενα φύλλα άκανθας, το έξεργο μέρος των οποίων έχει καταστραφεί. Το στέλεχος που απομένει, αποτελείται από σχηματοποιημένα επάλληλα ανθέμια σε τέσσερις πυκνές στήλες. Πάνω από το φύλλο το κενό γεμίζει με δύο αντιμέτωπα καρδιόσχημα ανθέμια κατά τον οριζόντιο άξονα. Η μορφή αυτή παρουσιάζει ομοιότητες, όπως και άλλα διακοσμητικά θέματα των μελών που εξετάζουμε, με το γλυπτό διάκοσμο του τέμπλου στη γειτονική Σαμαρίνα²⁵ (όπου δεν είναι τόσο

²⁰ Λ. Φιλιππίδου-Μπούρα, *Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού της Παναγίας στο μοναστήρι του Όσιου Λουκά*, Αθήνα 1980, 107, εικ. 174. Ο σταυρός είναι εδώ με διπλή ταινία, όπως άλλωστε και στα περισσότερα παραδείγματα.

²¹ Ανεπαρκώς δημοσιευμένο.

²² Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 81, πίν. 57β.

²³ Γ. Πάλλης, «Βυζαντινά γλυπτά στο ναό της Κοιμήσεως Θεοτό-

κου Καστανοχωρίων (Κραμποβού)», *Πρακτικά του ΣΤ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, τ. Α', Αθήνα 2001-2002, 309, εικ. 10-11.

²⁴ Σ. Βογιατζής, «Ο γλυπτός διάκοσμος του Ι.Ν. Μεταμορφώσεως Σωτήρος Χριστιάνων Μεσσηνίας», *Εικοστό Τέταρτο Συμπόσιο ΧΑΕ*, Αθήνα 2004, 22-23.

²⁵ Πάλλης, ό.π. (υποσημ. 16), 92, εικ. 1.

Εικ. 2. Καθολικό Ανδρομονάστηρου. Λεπτομέρεια του τέμπλου.

έξοργα), αλλά περισσότερες με το επιστύλιο του βήματος του Αγίου Δημητρίου στον Μυστρά²⁶.

Στα δύο τελευταία διάχωρα αναπτύσσονται δύο πλούσιες συνθέσεις όπου κυριαρχεί το καρδιόσχημο ανθέμιο. Στο κέντρο σχηματίζεται ένας μεγάλος σταυρός από τέσσερα αντιμέτωπα μεγάλα καρδιόσχημα ανθέμια. Τα κενά στις τέσσερις γωνίες συμπληρώνουν ισάριθμα μικρότερα ανθέμια με τον άξονά τους κατά τις διαγωνίους του τετραγώνου. Το θέμα παρουσιάζεται, με μικρές παραλλαγές, σε υπέρθυρο του Αγίου Μελετίου²⁷, αλλά και στο τέμπλο του Αγίου Δημητρίου Μυστρά²⁸ και της Παναγίας στη μονή του Οσίου Λουκά²⁹.

Όλα τα διακοσμητικά θέματα έχουν εκτελεσθεί με μεγάλη ακρίβεια και καθαρότητα στο σχέδιο, εκτός από το θέμα του ψευδολημνίσκου. Ασφαλώς και τα αποτεμμημένα μέρη θα ήταν ίδιας ποιότητας. Ο σταυρός με

το κιβώριο στο κεντρικό διάχωρο, σε απόλυτα συμμετρική διάταξη με τα εκατέρωθεν θέματα, αποδεικνύει ότι το μέλος σώζεται ολόκληρο.

2. Τμήμα επιστυλίου τέμπλου (Εικ. 1, 2 και 3). Είναι εντοιχισμένο πάνω από το προηγούμενο και από το ίδιο υπόλευκο μάρμαρο. Έχει ελαφρά απότμηση στο κάτω τμήμα και συμφυή επίπεδο κοσμήτη. Το μήκος του είναι 1,48, το συνολικό του ύψος 0,28 και του λοξότμητου τμήματος 0,18 μ. Το τελευταίο αποτελείται από μια μεγάλη σύνθεση στο κέντρο και από τρία διάχωρα συμμετρικά εκατέρωθεν. Τα άκρα είναι ελαφρώς αποτεμμημένα, συνεπώς το συνολικό μήκος θα ήταν λίγο μεγαλύτερο. Η κεντρική σύνθεση έφερε στο κέντρο κυκλικό κόσμημα (μετάλλιο αγίου ή διάτρητο κομβίο;), πλήρως κατεστραμμένο. Πλαισιώνεται από σύμπλεγμα

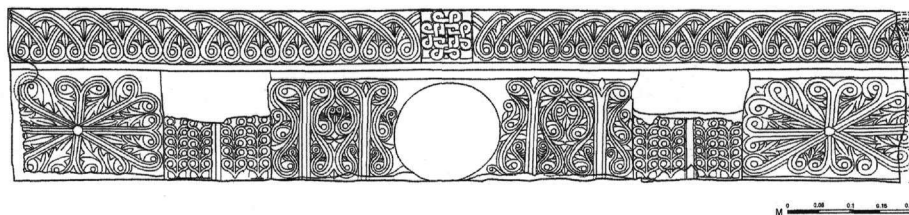
²⁶ Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 82, πίν. 57β.

²⁷ A. Grabar, *Sculptures byzantines du Moyen Âge, II (XIe-XIVe siècles)*, Παρίσι 1976, πίν. LXXIII. C. Vanderheyde, «La sculpture architecturale du katholikon d'Hosios Mélétiος et l'émergence au début du XIIe

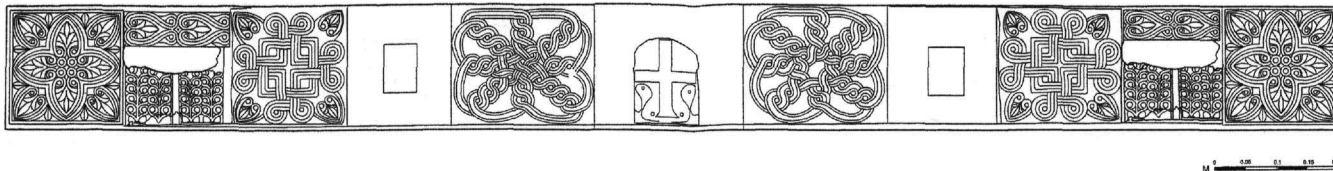
siècle», *Byzantion* 64 (1994), 394, εικ. 3.

²⁸ Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 82, πίν. 57β.

²⁹ Φίλιππίδου-Μπούρα, ό.π. (υποσημ. 20), 87, εικ. 137.

Εικ. 3. Τμήμα επιστυλίου τέμπλου (αριθ. 2).

Εικ. 4. Επιστύλιο τέμπλου (αριθ. 1).

διπλών σχηματοποιημένων φυλλοφόρων βλαστών αποτελούμενων από τέσσερις υψηλόκορμους κατακόρυφους μίσχους, γύρω από τους οποίους ελίσσονται αναδιπλούμενοι βλαστοί με πλούσια φυλλώματα. Ανάμεσά τους σχηματίζονται εσώκλειστα καρδιόσχημα ανθέμια και ημιανθέμια, καλύπτοντας συστηματικά τα κενά. Αντίστοιχη διάταξη διαπιστώθηκε και στο τέμπλο του Αγίου Δημητρίου στον Μυστρά³⁰, στο επιστύλιο της πρόθεσης στη Σαμαρίνα, στην Κοίμηση στο Καστανόχωρι³¹ (αλλά με σχοινίο αντί για στέλεχος), ενώ συγγενικές διατάξεις παρατηρήθηκαν στο επιστύλιο της Παναγίας στη Νόμα της Μάνης³² και στην Αγία Σοφία του Μυστρά³³ του Ανδρομονάστηρου είναι από τα πλουσιότερα και καλύτερα εκτελεσμένα. Εκατέρωθεν υπάρχουν δύο διάχωρα με ανακαμπτόμενα φύλλα άκανθας, των οποίων το έξοργο μέρος έχει επίσης φθαρεί, πανομοιότυπα με αυτά του προηγούμενου μέλους (αριθ. 1), αλλά χωρίς τα υπερκείμενα καρδιόσχημα ανθέμια. Τα δύο τελευταία διάχωρα κοσμούνται με σύνθεση από φυλλοφόρα σχηματοποιημένα στελέχη σε σταυροειδή διάταξη και κατά τις διαγωνίους. Τα κενά καταλαμβάνουν καρδιόσχημα ανθέμια. Το θέμα παρουσιάζεται παρόμοιο, αλλά προσαρμοσμένο σε τετράγωνο διάχωρο και διπλασιασμένο, στο επιστύλιο του διακο-

νικού στο γειτονικό ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στη Σαμαρίνα³⁴, ενώ παρόμοια διάταξη, αλλά απλούστερη, εμφανίζεται και στο επιστύλιο του διακονικού στον Άγιο Δημήτριο του Μυστρά³⁵.

Ο συμφυής κοσμήτης φέρει στο κέντρο τετράγωνη σύνθεση με το θέμα του πλεκτού σταυρού που συμπλέκεται με τετράγωνο. Εκατέρωθεν και μέχρι τις άκρες του μέλους αναπτύσσονται επαναλαμβανόμενα, συνδεδεμένα ανά δύο, αντίστροφα καρδιόσχημα ανθέμια σε χαμηλό ανάγλυφο, στα οποία εγγράφονται τρίφυλλα. Παρόμοια διάταξη του κοσμήτη έχουν τα περισσότερα επιστύλια της ομάδας που εξετάσθηκε, αλλά κανένα άλλο δεν φέρει κεντρικό σταυρό. Τα επαναλαμβανόμενα ανθέμια απαντούν σχεδόν πανομοιότυπα στο μεσαίο τέμπλο του ιερού βήματος στον Άγιο Δημήτριο του Μυστρά³⁶.

3. Μαρμάρινο μέλος (Εικ. 5). Είναι εντοιχισμένο στο άνω αριστερό τμήμα του κτιστού τέμπλου του βόρειου μεταγενέστερου παρεκκλησίου. Έχει μήκος 0,66 και ύψος περίπου 0,20 μ. Η πλήρης μορφή του δεν είναι δυνατόν να διαπιστωθεί, γιατί στο άνω μέρος είναι κατεστραμμένο και καλυμμένο με πεταχτή τσιμεντοκονία. Στο κάτω τμήμα υπάρχει εξέχον ισχυρό βεργίο και αποτελείται από πέντε, τουλάχιστον, άνισα διάχωρα. Το

³⁰ Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 81, πίν. 57α-β.

³¹ Πάλλης, «Βυζαντινά γλυπτά», ό.π. (υποσημ. 23), 307.

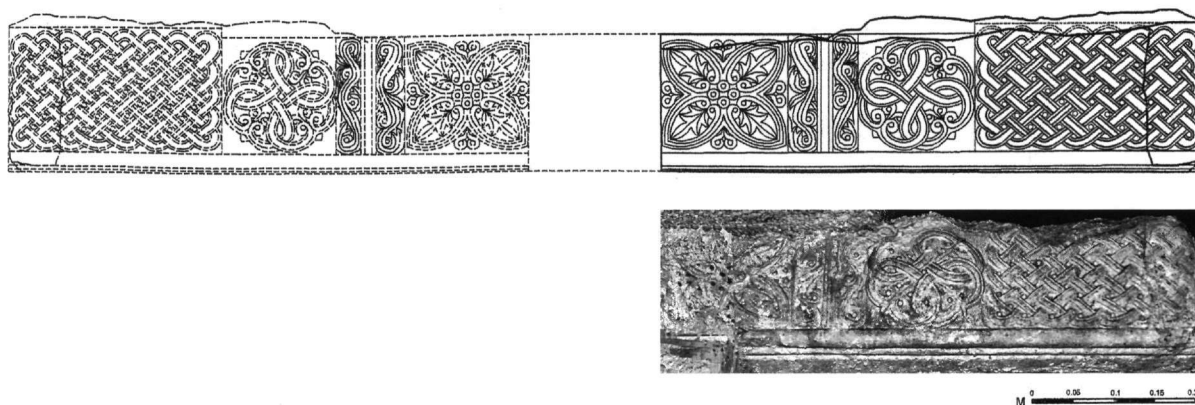
³² Ν. Δρανδάκης, *Βυζαντινά γλυπτά της Μάνης*, Αθήνα 2002, 253-254, εικ. 384.

³³ Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 249, εικ. 282.

³⁴ Προσωπικές παρατηρήσεις.

³⁵ Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 85, πίν. 60β.

³⁶ Ό.π., 82, πίν. 56α-β.

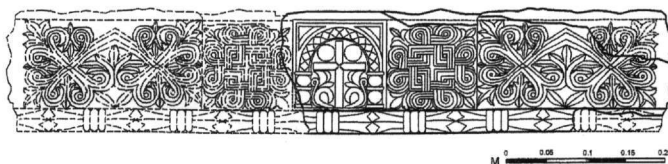

Εικ. 5. Τμήμα επιστυλίου ή σταθμού θύρας εντοιχισμένο στο τέμπλο του βόρειου παρεκκλησίου (αριθ. 3).

πρώτο από τα αριστερά κοσμείται με το θέμα των τεσσάρων αντιμέτωπων καρδιόσχημων ανθεμίων, όμοιο, με μικρές παραλλαγές, με το αντίστοιχο στο προηγούμενο μέλος (αριθ. 2), αλλά τοποθετημένων κατά τις διαγωνίους του τετραγώνου και όχι σε σταυροειδή διάταξη³⁷. Στα δεξιά του υπάρχει ένα στενό διάχωρο που κοσμείται με ανακαμπτόμενους φυλλοφόρους βλαστούς σε κατακόρυφη διάταξη, παρόμοιο με το αντίστοιχο θέμα στο προηγούμενο μέλος, μόνο που αυτό ήταν διπλό και εγγεγραμμένο σε τετράγωνο. Ακολουθεί μια θαυμάσια σύνθεση ενός ελαφρά έξεργου κόμβου από τριπλή ανισοπαχή ταινία, που σχηματίζει τέσσερις επιμήκεις συμπλεκόμενους κρίκους. Παρόμοιο κόσμημα, αλλά ιδιαίτερος έξεργος, υπάρχει σε επιστύλιο τέμπλου από την Βλαχέρνα Άρτας³⁸, σε δεύτερη χρήση. Η διάταξη κλείνει με ένα ορθογωνικό διάχωρο που καλύπτεται πλήρως με πλοχμό από τριπλή ανισοπαχή ταινία. Το θέμα του πλοχμού είναι πολύ συνηθισμένο κυρίως σε σταυρούς³⁹, αλλά η ανάδειξή του σε κύριο διακοσμητικό θέμα, που καλύπτει ολόκληρη την επίπεδη επιφάνεια του διαχώρου, παρουσιάζει κάποια πρωτοτυπία⁴⁰. Στη δεξιά απόληξη του μέλους υπάρχει μια ελαφρά έξεργη ταινία με το ίδιο θέμα. Διακρίνεται μια πολύ μικρή πατούρα για την ενσωμάτωσή του.

Πρόκειται καθ' όλες τις ενδείξεις για τμήμα επιστυλίου τέμπλου. Ωστόσο, δεν μπορεί να αποκλεισθεί η πιθανότητα να αποτελεί πολυτελή σταθμό θύρας, τοποθετημένο οριζοντίως· πριν από την απομάκρυνσή του όμως δεν είναι δυνατόν να επιβεβαιωθεί η υπόθεση αυτή. Ασφαλώς η ακρίβεια και η καθαρότητα στη σύνθεση δεν αφήνουν αμφιβολία ότι είναι κατασκευασμένο συγχρόνως και από το ίδιο συνεργείο με τα προηγούμενα μέλη.

4. Τμήμα αδιάγνωστου μαρμαρίνου μέλους. Είναι εντοιχισμένο στη δεξιά άκρη του κτιστού τέμπλου του παρεκκλησίου της Αγίας Αικατερίνης. Έχει ελαφρά κοίλη επιφάνεια (Εικ. 6). Το πλάτος του (0,16 μ.) είναι αρκετά μικρότερο από των άλλων μελών και είναι απίθανο να συνανήκει με αυτά. Το ορατό του μήκος είναι 0,44 μ. Στο

Εικ. 6. Τμήμα αδιάγνωστου μέλους εντοιχισμένο στο τέμπλο του βόρειου παρεκκλησίου (αριθ. 4).

³⁷ Παρόμοια διάταξη παρατηρήθηκε σε επιστύλιο εντοιχισμένο στον ερειπωμένο ναό της Αγίας Σοφίας Ανδραβίδας (Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 64, εικ. 44).

³⁸ Ο.π., 88-89, εικ. 77-78. Η ομοιότητα των θεμάτων είναι τέτοια που ενισχύει την άποψη του Χ. Μπούρα ότι το μέλος της Βλαχέρνας χρονολογείται στο 12ο αιώνα και πιθανώς προήλθε από τη νότια Ελλάδα, ίσως μάλιστα μπορούμε να το συμπεριλάβουμε στο «εργαστήριο της Σαμαρίνας».

³⁹ Θ. Παζαράς, *Τα βυζαντινά γλυπτά του καθολικού της μονής Βατοπεδίου*, Θεσσαλονίκη 2001, 76-77.

⁴⁰ Παρόμοιας διάταξης διακοσμητικά θέματα, χωρίς να παρουσιάζουν τεχνοτροπική συγγένεια με το εν λόγω, παρατηρήθηκαν σε γλυπτά από τη μονή Λιβός στην Κωνσταντινούπολη και σε γλυπτά στη Μακρυνίτσα (Grabar, ό.π. (υποσημ. 27), πίν. CV και CXXXIX αντιστοιχώς).

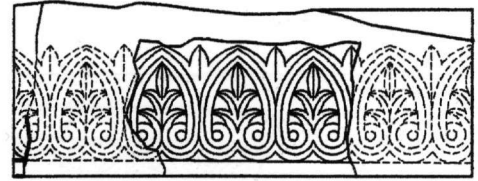
κάτω μέρος κοσμείται με αστράγαλο, το μοναδικό μέλος της συλλογής που φέρει αυτό το κόσμημα, συνεπώς το ύψος της κοσμημένης καμπύλης επιφάνειας είναι μόλις 0,13 μ. Ο αστράγαλος έχει βαθιές και έντονες γλυφές και είναι απολύτως ανάλογος του αντίστοιχου στο τέμπλο του ναού της Κοιμήσεως στο Καστανοχώρι⁴¹.

Το μέλος αποτελείται από τρία άνισα διάχωρα. Το πρώτο αριστερά είναι διακοσμημένο με φυλλοφόρο σταυρό μέσα σε κιβώριο, απλό, σε χαμηλό ανάγλυφο, που φέρει περιμετρικά ρόμβους. Τα κενά επάνω από τα σκέλη του σταυρού κοσμούν μήλα. Το επόμενο διάχωρο κοσμεί το θέμα του ταινιωτού σταυρού που συμπλέκεται με τετράγωνο, ίδιο με παρόμοια και σε άλλα μέλη. Στο τελευταίο τμήμα υπάρχει μια πλούσια σύνθεση με φυλλοφόρους βλαστούς σε χιαστί συμμετρική διάταξη. Σχηματίζονται δύο συνθέσεις με τέσσερα καρδιόσχημα ανθέμια η καθεμία, τοποθετημένα σε σχήμα σταυρού, στα οποία εγγράφονται τρίφυλλα ανθέμια. Η αυστηρότητα της σύνθεσης διακόπτεται για τη σύνδεση των δύο θεμάτων, ώστε στο κέντρο να σχηματίζεται ένα νέο κατακόρυφο ανθέμιο.

Η ποιότητα και η λεπτότητα στην εκτέλεση του σχεδίου, αλλά και η πρωτοτυπία στη σύνθεση, δεν αφήνουν αμφιβολία ότι ανήκει στο ίδιο σύνολο με τα άλλα μέλη του ναού, χωρίς όμως να συνανήκει με κανένα από αυτά. Παρόμοιο θέμα, αλλά όχι τόσο ανεπτυγμένο, σημειώνεται στο επιστύλιο του διακονικού του Αγίου Δημητρίου στον Μυστρά⁴², ενώ αποτελεί το κύριο διακοσμητικό θέμα στο επιστύλιο του διακονικού στη Σαμαρίνα.

Η καμπύλη επιφάνεια του μέλους και το χαμηλό ανάγλυφο δεν αποκλείουν την πιθανότητα να είναι κατώφλι προσκυνηταρίου τέμπλου⁴³ ή, πιθανότερα, επιστύλιο μικρού τέμπλου.

5. Τμήμα πεσσίσκου τέμπλου (Εικ. 7, αριστερά). Είναι εντοιχισμένο στο τέμπλο του βόρειου παρεκκλησίου, στη συνέχεια του προηγούμενου μέλους, και έχει ύψος 0,41 και πλάτος 0,08 μ. Κοσμείται, στις δύο τουλάχιστον πλευρές, με ελισσόμενο φυλλοφόρο βλαστό ανάμεσα σε πλατιά πλαίσια, ένα θέμα πολύ συνηθισμένο κατά τον 11ο και το 12ο αιώνα. Η τεχνική κατασκευής του είναι εξίσου προσεγγισμένη και λεπτή με των άλλων μελών.

M 0 0.05 0.1 0.15 0.20

Εικ. 7. Τμήμα πεσσίσκου τέμπλου (αριθ. 5) και κοσμήτη (αριθ. 6) εντοιχισμένα στο τέμπλο του βόρειου παρεκκλησίου.

6. Τμήμα κοσμήτη. Είναι εντοιχισμένο αριστερά του μέλους αριθ. 3 και πολύ κατεστραμμένο (Εικ. 7, δεξιά). Σώζονται τρία ανεστραμμένα καρδιόσχημα ανθέμια στα οποία εγγράφονται τρίφυλλα, ένα εξαιρετικά συνηθισμένο θέμα στη μεσοβυζαντινή γλυπτική⁴⁴. Η γλυφή είναι απλούστερη από τα προηγούμενα, αλλά η πυκνότητα και η ακρίβεια του σχεδίου το τοποθετούν αναμφίβολα στην ίδια ομάδα.

7. Τρεις πρόβολοι. Ανήκουν πιθανώς σε προσκυνητάριο τέμπλο. Οι δύο είναι εντοιχισμένοι ως βάσεις του αμφικιονίσκου του δίλοβου παραθύρου στο ιερό, ο ένας στο εξωτερικό (Εικ. 8, δεξιά και 9β) και ο άλλος στο εσωτερικό του ναού (Εικ. 8, αριστερά και 9γ). Ο τρίτος βρίσκεται στο άνω μέρος του κτιστού τέμπλου του βόρειου παρεκκλησίου (Εικ. 9α). Όλα τα μέλη είναι όμοια, λοξότμητα, με ύψος 0,12 και μέγιστο πλάτος 0,18 μ. Το ένα από αυτά αποσπάστηκε από τη θέση του και το μήκος του μετρήθηκε σε 0,41 μ. Κοσμούνται και στις τρεις εμφανείς πλευρές με σειρά ανεστραμμένων καρδιόσχημων ανθεμίων, στα οποία εγγράφονται πεντάφυλλα, ένα πολύ συνηθισμένο θέμα. Η τεχνική της γλυφής τους προσεγγίζει περισσότερο τον κοσμήτη του

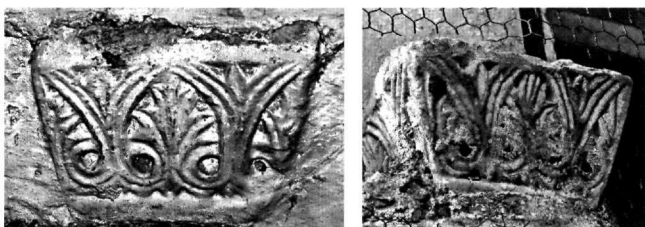
⁴¹ Πάλλης, ό.π. (υποσημ. 16), 94, εικ. 5.

⁴² Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 83, πίν. 60β.

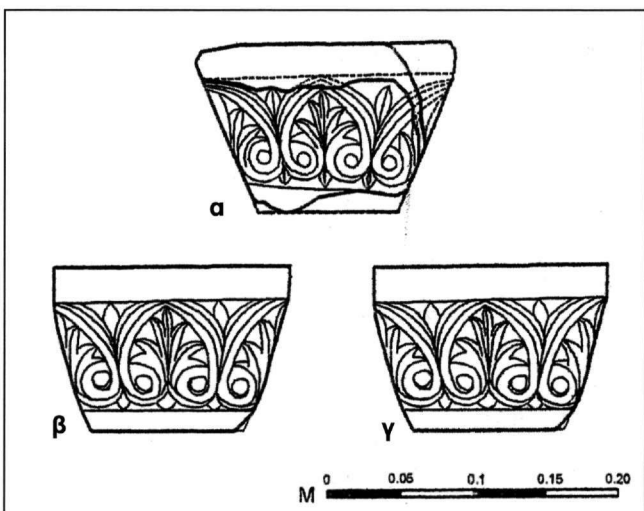
⁴³ Στο τέμπλο της Σαμαρίνας υπάρχει ένα ίδιο μέλος με παρό-

μοια διατομή, αλλά σχεδόν τελείως ακόσμητο.

⁴⁴ Για παράδειγμα στον Ταξιάρχη Μεσαριάς Άνδρου (Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 88-99, εικ. 77-78).

Εικ. 8. Πρόβολοι προσκνηταρίου τέμπλου (;) (αριθ. 7).

Εικ. 9. Πρόβολοι προσκνηταρίου τέμπλου (;) (αριθ. 7). Σχεδιαστική αποτύπωση.

παρεκκλησίου (αριθ. 6). Ωστόσο, οι επισημάνσεις αυτές δεν οδηγούν σε διαφορετική χρονολόγηση των μελών αυτών. Παρόμοιοι πρόβολοι υπάρχουν στην Αγία Σοφία Μονεμβασίας⁴⁵ και στα προσκνητάρια του τέμπλου της Σαμαρίνας, αλλά με διαφορετικά διακοσμητικά θέματα⁴⁶.

Β'. Στο ναό και σε άλλα κτίρια της μονής καταγράφηκαν ορισμένα λίθινα μέλη ως επί το πλείστον σε δεύτερη χρήση.

8. Τέσσερις μονολιθικοί μαρμάρινοι κίονες χωρίς γλυφές (Εικ. 1). Έχουν ύψος 2,75-2,85 και διάμετρο 0,45 μ.

Είναι σε δεύτερη χρήση, πιθανώς μεταφερόμενοι από το γειτονικό αρχαιολογικό χώρο της αρχαίας Μεσσήνης. Οι δύο ανατολικοί στηρίζονται σε ανεστραμμένα δωρικά κιονόκρανα που μόλις διακρίνονται βυθισμένα στο νεωτερικό δάπεδο.

9. Μαρμάρινος αμφικιονίσκος στο δίλοβο παράθυρο του ιερού, ύψους 1 μ. Είναι το μόνο μέλος από όσα εξετάσαμε που φαίνεται ότι κατασκευάστηκε για τη θέση που βρίσκεται. Φέρει ένα βαρύ τεκτονικό κιονόκρανο με απλή τεταρτοκυκλική διατομή.

10. Τέσσερα μέλη από γκρίζο γρανίτη εντοιχισμένα ως φουρούσια για κάποιο μη σωζόμενο στέγαστρο (;) στο βυζαντινό κοσμικό κτίριο στα βόρεια του καθολικού. Τα μέλη α και β χρονολογούνται, ενδεικτικά, στο τέλος του 11ου αιώνα. Πρόκειται για:

α. Ένα φουρούσι ή κιονόκρανο αμφικιονίσκου παραθύρου αποτετημένο στην άκρη. Στη λοξότμητη επιφάνειά του φέρει έξεργο, αλλά απολαξευμένο, μεγάλο κομβίο που στηρίζεται σε φυλλοφόρους βλαστούς.

β. Απόληξη πεσσίσκου τέμπλου (ορατό μόνο το επικράνο). Φέρει και στις τέσσερις πλευρές σχηματοποιημένα φύλλα άκανθας, ενώ τη βάση του επικράνου περιθέει αστράγαλος απλής μορφής.

γ. Ακόσμητο φουρούσι.

δ. Τμήμα μικρού κυλινδρικού κιονίσκου, ακόσμητου.

Τα μέλη που εξετάσαμε δεν ανήκουν στην ίδια χρονική περίοδο. Η σημαντικότερη ομάδα είναι αυτή των γλυπτών αριθ. 1-7. Είναι κατασκευασμένα την ίδια περίοδο και πιθανότατα από το ίδιο εργαστήριο. Η γραμμικότητα και η κρυστάλλινη καθαρότητα στη σύνθεση, καθώς και η πυκνότητα του σχεδίου, μπορούν να τα χρονολογήσουν στην κλασική εποχή της μεσοβυζαντινής γλυπτικής. Το γεγονός ότι τα σωζόμενα μέλη είναι σε σχετικά κακή κατάσταση, με τα έξεργα στοιχεία τους αποτετημένα, δεν οδηγεί στην παραπλανητική άποψη ότι δεν ανήκουν στα επονομαζόμενα διπλεπίπεδα. Η συστηματικότερη μελέτη τους δεν οδήγησε σε διαφορετικά συμπεράσματα ως προς την ένταξή τους στο εργαστήριο γλυπτικής που ονομάστηκε «της Σαμαρίνας», με τα αρχιτεκτονικά μέλη του οποίου παρουσιάζουν με-

⁴⁵ Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 449, εικ. 487-488.

⁴⁶ Λ. Φιλίπιδου-Μπούρα, «Architectural Sculptures of the Twelfth

and the Early Thirteenth Centuries», *ΔΧΑΕ Θ'* (1977-1979), 69, figs 22-23.

γάλες ομοιότητες στη θεματολογία και την τεχνοτροπία. Το εν λόγω εργαστήριο χρονολογήθηκε στον όψιμο 12ο αιώνα⁴⁷, έδωσε δε δείγματα, όπως το τέμπλο του γειτονικού, αδελφού ναού της Σαμαρίνας, το μεσοβυζαντινό τέμπλο σε δεύτερη χρήση του Αγίου Δημητρίου και της Αγίας Σοφίας στον Μυστρά, αλλά και δύο μέλη στον Όσιο Μελέτιο και τον Όσιο Λουκά της Βοιωτίας. Ο Γ. Πάλλης⁴⁸ πρόσθεσε δύο ακόμη σύνολα, στην Παναγία της Νόμιας στη Μέσα Μάνη και στην Κοίμηση της Θεοτόκου στο Καστανοχώρι Μεγαλοπόλεως, ενώ παρατήρησε ότι υπάρχει στενή σχέση και με γλυπτά από τη τρίτη φάση της βασιλικής στο Τηγάνι, αλλά και περιόρισε την εμβέλεια του εργαστηρίου αυτού στη νότια Πελοπόννησο⁴⁹.

Αναμφίβολα και τα γλυπτά του Ανδρομονάστηρου ανήκουν στην ίδια γενική ομάδα, που χαρακτηρίζεται από πολύπλοκο και εξεζητημένο σχεδιασμό και κάλυψη της διατιθέμενης επιφάνειας του μαρμάρου.

Τα περισσότερα διακοσμητικά θέματα είναι κοινά, με χαρακτηριστικότερα τους κατακόρυφους διαχωριστικούς βλαστούς, τους σφιχτοπλεγμένους σταυρούς, τα έξεργα ανακαμπτόμενα φύλλα και τα αξονικά κιβώρια. Επίσης, εμφανίζεται η ίδια εμμονή στην απόλυτη συμμετρία. Παρουσιάζουν, ωστόσο, κάποια πρωτοτυπία στη σύνθεση ορισμένων θεμάτων, όπως π.χ. το διάχωρο με τους πλοχμούς που σχηματίζουν αστεροειδές κόσμημα ή εκείνο που καλύπτεται πλήρως με πλοχμό. Μεγαλύτερη ομοιότητα έχουν τα διακοσμητικά θέματα του Ανδρομονάστηρου με αυτά του Μυστρά· όμως, στα πρώτα η οργάνωση είναι καλύτερη και ο σχεδιασμός πιο εξελιγμένος. Για το λόγο αυτό ασφαλώς ανήκουν στην ίδια επιμέρους ομάδα⁵⁰, αλλά φαίνεται ότι αυτά του Ανδρομονάστηρου έπονται χρονικά.

Η χρονολόγηση, λοιπόν, της ομάδας αυτής γλυπτών είναι σχετικώς ασφαλής στα τέλη του 12ου-αρχές του 13ου αιώνα, όσο μπορεί να είναι κανείς βέβαιος, όταν αναφέρεται στη βυζαντινή γλυπτική, αλλά η αρχική τους θέση στο ναό, όπως και η υπόθεση ότι κατασκευάστηκαν ή είχαν τοποθετηθεί εξαρχής στο ναό αυτό, εγείρει πολλές επιφυλάξεις. Ασφαλώς δεν διακρίνεται ο στυλοβάτης που θα έδινε κάποιες ενδείξεις, γιατί είτε βρίσκεται κάτω από το νεωτερικό δάπεδο είτε δεν σώζεται καθόλου. Ωστόσο, κάποιες παρατηρήσεις μπορούν να διατυπωθούν:

1. Το μεγάλο επιστύλιο (αριθ. 1) φαίνεται να είναι πλήρες ως προς το μήκος του (2,20 μ.) και απολύτως συμμετρικό ως προς τον κεντρικό σταυρό με το κιβώριο, όμως υπολείπεται κατά 0,40 μ. του πλάτους του ιερού βήματος. Συνεπώς μπορούμε να υποθέσουμε ότι τοποθετείται στη θέση αυτή μόνο αν αποδειχθεί ότι υπήρχαν δύο επιπλέον ακραία διάχωρα τα οποία έχουν αποκοπεί, πράγμα μάλλον απίθανο. Εξάλλου, πιθανότατα έχει καταστραφεί ο συμφυής κοσμήτης, που παρατηρήσαμε στο δεύτερο συγγενικό του επιστύλιο.

2. Και το δεύτερο επιστύλιο φαίνεται πλήρες, αλλά το συμπληρωμένο τελικό του μήκος (χωρίς να υποθέσουμε ότι είχε και άλλα διάχωρα) φθάνει το 1,53 μ., που ξεπερνά κατά 0,11-0,12 μ. το πλάτος του ευρύτερου ανοίγματος από τα παραβήματα, αυτό του διακοσμητικού που είναι 1,41 μ. Συνεπώς δεν κατασκευάστηκε για να τοποθετηθεί στη θέση αυτή. Οι μικρές αποτιμήσεις στις άκρες πιθανόν να οφείλονται σε αυτή ακριβώς την τοποθέτησή του, αλλά σε δεύτερη χρήση.

3. Το τμήμα επιστυλίου (;) (αριθ. 3), εάν θεωρήσουμε ότι είχε κάποιο κεντρικό διάχωρο και ήταν συμμετρικό ως προς τα διακοσμητικά θέματα (όπως φαίνεται ότι είναι όλα τα μέλη του εργαστηρίου της Σαμαρίνας), τότε το μήκος του θα έφθανε περίπου το 1,50 μ., λίγο μεγαλύτερο από τα όρια των διαστημάτων των παραβημάτων.

4. Άγνωστο παραμένει το τελικό μήκος και η θέση του στενότερου επιστυλίου με τον αστράγαλο (αριθ. 4).

5. Το τμήμα του πεσίσκου (αριθ. 5) είναι πολύ μικρό και θα μπορούσε να ανήκει σε οποιοδήποτε τέμπλο.

6. Η τοποθέτηση δύο από τους τρεις προβόλους προσκυνηταρίου ως βάσεων στο δίλοβο παράθυρο του ιερού (αριθ. 6) δεν μπορεί παρά να σημαίνει ότι είχαν κατασκευασθεί για άλλη θέση και τοποθετήθηκαν εδώ κατά την κατασκευή του ναού. Η περίπτωση να τοποθετήθηκαν εδώ κατά τη διάρκεια κάποιας επισκευής, αφού καταστράφηκε το αρχικό τέμπλο, πρέπει μάλλον να αποκλεισθεί, αφού ίχνη της πιθανής αυτής επισκευής δεν είναι σήμερα ορατά.

Τα παραπάνω ενισχύει η παρατήρηση ότι το μοναδικό μέλος που αναμφίβολα κατασκευάστηκε για το ναό αυτό, δηλαδή ο αμφικιονίσκος του δίλοβου παραθύρου της απίδας, δεν ταυτίζεται τεχνοτροπικά με τα άλλα γλυπτά. Όλες οι παραπάνω επιφυλάξεις μας οδηγούν στις εξής δύο υποθέσεις εργασίας:

⁴⁷ Ο.π., 63-72.

⁴⁸ Πάλλης, ό.π. (υποσημ. 23).

⁴⁹ Πάλλης, ό.π. (υποσημ. 16), 94, εικ. 5.

⁵⁰ Ο.π., 98.

1. Τα γλυπτά μέλη που εξετάσαμε απλώς ανήκουν σε ναό του τέλους του 12ου-των αρχών του 13ου αιώνα και μεταφέρθηκαν εδώ. Η ύπαρξη και άλλων σπολίων μπορεί να σημαίνει τη συγκέντρωση μελών από το Ανδρομονάστηρο στην εποχή της ακμής του. Είναι γνωστό ότι το εμπόριο των γλυπτών μελών ήταν σε άνθηση καθ' όλη τη βυζαντινή εποχή, ώστε δεν αποκλείεται η μεταφορά περιορισμένου αριθμού μελών από απομακρυσμένη περιοχή.

2. Ανήκουν σε ναό που προϋπήρχε στη θέση αυτή και ενσωματώθηκαν στον παρόντα ναό, που στο σύνολό του είναι μεταγενέστερος. Η υπόθεση αυτή μπορεί να φαίνεται καταρχήν αστήρικτη, αλλά ενισχύεται από δύο ενδείξεις:

α. Το γεγονός ότι, παρά την αναμφισβήτητη παρουσία

δύο φάσεων κατασκευής του ναού⁵¹, δηλαδή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου πυρήνα και του περιστώου-εξωνάρθηκα, το βάθρο στο οποίο πατούν είναι κατασκευασμένο σε μία και μόνο φάση.

β. Την πολύ ισχυρή παράδοση για τις επεμβάσεις του Ανδρόνικου Παλαιολόγου στην περιοχή.

Η έρευνα για την τελική χρονολόγηση του ναού δεν μπορεί να ολοκληρωθεί πριν από την προγραμματιζόμενη καθαίρεση των επιχρισμάτων του. Προς το παρόν θα περιοριστούμε στην παρατήρηση της ενδιαφέρουσας αυτής συλλογής γλυπτών του τέλους του 12ου-των αρχών του 13ου αιώνα, που ανήκει στο λεγόμενο εργαστήριο «της Σαμαρίνας», μια σημαντική ομάδα γλυπτών, ενδεικτική της άνθησης της λιθοξοϊκής κατά το 12ο αιώνα στη νότια Ελλάδα.

⁵¹ Καλοκύρης, ό.π. (υποσημ. 14), 93.

Sotiris Voyatzis

THE SCULPTED DECORATION OF THE ANDROMONASTIRO IN MESSENA

Mount Ithomi rises sheer and inaccessible at roughly the centre of the prefecture of Messenia, amongst the fertile valleys between Taygetos and the mountains of Kyparissia. Near the village of Manganiakos on its lower slopes, south of the archaeological site of ancient Messene, stands the monastery of the Metamorphosis Sotiros, known as Andromonastiro, which is one of the most important Byzantine monuments in the area. The monastery katholikon, a church built in two phases, the first of which has been dated to the 12th century, contains a number of sculpted members that belong generally to the Middle Byzantine period. Some of them have been noted, but not systematically published.

Templon members. Nine members of a templon are preserved, consisting of fragments of sculpted decoration in whitish marble that are related in both date and morphology. These members are built into the upper part of the masonry templa in the nave and the later north chapel of Ayia Aikaterini, and into the base of the two-lobe window in the central sanctuary apse.

A1. Part of a templon epistyle (Figs 1, 2 and 4), incorporated into the upper part of the present, later built templon. The lower and larger part, which has a total length of 2.20 m., consists of 11 panels. In the central panel is a foliate cross, the ciborium of which has been chiseled either side of this are two panels containing a lemniskos formed of a guilloche. These are flanked in turn by two panels, the subject of which has been almost completely destroyed, followed by two more containing intertwining bands. At left and right were two folded acanthus leaves that have been cut away, and at the ends of the member are two panels containing quadruple heart-shaped palmettes arranged in the shape of a cross.

All the decorative motifs are executed with great precision and with crystal clarity in the drawing, apart from the 'pseudo-lemniskos'. The parts that have been chiseled will undoubtedly have been of the same quality. The fact that the cross with a ciborium is placed in the central panel of a completely symmetrical design indicates that the member is preserved complete.

A2. Part of a templon epistyle (Figs 1-2 and 3), built in above

the previous member and 1.48 m. long. It consists of a large composition at the centre, with two panels on either side of it. The main composition has a medallion (with a saint?) at the centre, now cut away, and a group of flowering shoots either side, forming enclosed, heart-shaped palmettes. Outside these are two panels with folded acanthus leaves that have been destroyed, and finally, two compositions with flowering shoots.

A3. Marble member (Fig. 5) incorporated in the top left part of the masonry templon in the later north chapel. It is 0.66 m. long and about 0.20 m. high. It has a strong, projecting rib at the bottom and consists of at least five panels of unequal size. The one at the extreme left is decorated with four con-fronted heart-shaped palmettes. Everything suggests that it is part of a templon epistyle.

A4. Part of an indeterminate marble member with a slightly concave surface (Fig. 6), incorporated at the right end of the masonry templon in the chapel of Ayia Aikaterini. It has an astragal at the bottom, and consists of three panels of unequal size. The one at the extreme left is decorated with a foliate cross in a ciborium. In the next panel is a band cross intertwined with the square, a feature also found in other members. In the last panel is a rich composition of crossed foliate shoots arranged symmetrically. The quality and delicacy of the execution of the drawing, and the originality of the composition leave no doubt that it belonged to the same ensemble as the other members, though it does not join with any of them.

A5. Part of a temple pilaster (Fig. 7 left), incorporated in the templon in the north chapel, next to the previous member. It is decorated on at least two sides with a winding foliate shoot between wide borders.

A6. Part of a badly damaged cornice placed to the left of member A3, (Fig. 7 right). Three inverted heart-shaped palmettes are preserved with trefoils inscribed in them.

A7. Three corbels, probably from a templon proskynetarion. Two of these are incorporated as bases of the mullion of the two-light sanctuary window, one outside (Figs 8 and 9) and one inside the church (Fig. 9). The third is in the upper part of the masonry templon of the north chapel (Figs 8 and

9). All the members are similar, and bevelled. They are decorated on the three visible sides with a row of inverted heart-shaped palmettes with five-lobed motifs inscribed in them.

Other members. A number of stone members, most of them in second use, are to be found in the church and other monastery buildings.

Conclusions. Not all the members examined belong to the

same period. The most important group includes sculptures A1-A7. These were made at the same period, the late 12th century, and probably come from the sculpture workshop that has been called the 'Samarina Workshop'. Their measurements, however, are not consistent with their having been made for this specific church: they probably come from another church and were brought here, or possibly belong to an earlier phase that is no longer preserved.